

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2022-3-4.15>**Стрижеус Д. А.,**
аспірант

Львівського університету бізнесу та права

**СУД КАСАЦІЙНОЇ ІНСТАНЦІЇ В СИСТЕМІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ
ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ В УКРАЇНІ****COURT OF CASSATION IN THE SYSTEM OF JUDICIAL PROTECTION
OF CIVIL RIGHTS IN UKRAINE**

У статті розглянуто питання поєднання функціонування структури судової системи та проблем захисту цивільних прав. Відзначається, що в Україні триває судова реформа та реформа суміжних правових інститутів, яка покликана підвищити рівень ефективності правосуддя та забезпечити фізичним та юридичним особам дієвий захист прав та інтересів в суді. Звертається увага, що питання захисту цивільних прав згідно із Цивільно-Процесуальним кодексом України можуть бути предметом розгляду не тільки у державних судах, але передаватися на розгляд третейського та іноземного судів. До системи державних судів відносяться суди першої інстанції, апеляційні суди, а також вищі спеціалізовані суди як суди першої та апеляційної інстанції з розгляду окремих категорій справ, якими є Вищий суд з питань інтелектуальної власності та Вищий антикорупційний суд. Звертається увага на те, що справи з питань інтелектуальної власності розглядаються судами різних юрисдикцій, а це призводить до неоднакового застосування одних і тих самих норм законодавства. Автор також описує порядок та підстави передачі справ щодо захисту цивільних прав на розгляд Великої Палати Верховного Суду як постійно діючого колегіального органу Верховного Суду, яка у визначених законом випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права.

У статті також висвітлюються питання специфіки функціонального наповнення суду касаційної інстанції у сфері судового захисту цивільних прав громадян; висвітлені ключові особливості інституційного облаштування суду касаційної інстанції та проаналізовано вплив такого структурування на ефективність захисту цивільних прав; з'ясовано вплив судової практики суду касаційної інстанції на реалізацію цивільних прав засобами судового захисту на рівні судів першої та апеляційної інстанції; відзначається, що найважливішою новелою у правовому регулюванні захисту цивільних прав є запровадження триланкової системи їх судового розгляду, а також проаналізовано ряд рішень Конституційного Суду України, присвячених проблемам судового захисту цивільних прав.

Ключові слова: *судова система, судовий захист цивільних прав, суд касаційної інстанції, особливості захисту прав інтелектуальної власності у суді.*

The article examines the issue of combining the functioning of the structure of the judicial system and the problems of civil rights protection. It is noted that judicial reform and the reform of related legal institutions are underway in Ukraine, which is designed to increase the level of efficiency of justice and ensure effective protection of rights and interests of individuals and legal entities in court. Attention is drawn to the fact that issues of protection of civil rights in accordance with the Civil Procedure Code of Ukraine can be considered not only in state courts, but also referred to arbitration and foreign courts. The system of state courts includes courts of first instance, courts of appeal, as well as higher specialized courts such as courts of first instance and appeals for consideration of certain categories of cases, which are the Supreme Court on Intellectual Property and the Supreme Anti-Corruption Court. Attention is drawn to the fact that intellectual property cases are considered by courts of different jurisdictions, which leads to unequal application of the same legal norms. The author also describes the procedure and grounds for transferring cases regarding the protection of civil rights to the consideration of the Grand Chamber of the Supreme Court as a permanent collegial body of the Supreme Court, which, in cases defined by law, reviews court decisions in the cassation procedure in order to ensure the uniform application of legal norms by courts.

The article also highlights the specifics of the functional content of the court of cassation in the field of judicial protection of civil rights of citizens; the key features of the institutional arrangement of the court of cassation are highlighted and the impact of such structuring on the effectiveness of the protection of civil rights is analyzed; the influence of the judicial practice of the court of cassation on the realization of civil rights by means of judicial protection at the level of the courts of the first and appellate instances is clarified; it is noted that the most important innovation in the legal regulation of the protection of civil rights is the introduction of a three-link system of their judicial review, and a number of decisions of the Constitutional Court of Ukraine devoted to the problems of judicial protection of civil rights are also analyzed.

Key words: *judicial system, judicial protection of civil rights, court of cassation, features of intellectual property rights protection in court.*

Забезпечення прав і свобод потребує, зокрема, законодавчого закріплення механізмів (процедур), які створюють реальні можливості для здійснення кожним громадянином прав і свобод [1]. До таких механізмів належить структурована система судів і види судового провадження, встановлені державою. Судовий захист вважається найбільш дієвою гарантією відновлення порушених прав і свобод людини і громадянина [2], а тому знайшов своє юридичне закріплення на рівні Конституції України.

Так, ч. 1 ст. 124 Конституції України передбачено, що «правосуддя в Україні здійснюють виключно суди». Згідно зі статтею 125 Конституції України «судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом» (ч. 1), а «Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України» (ч. 3) [3]. Конституційний Суд України стосовно цього питання визначив, що внутрішня організація і порядок діяльності судових органів, повноваження та кількість судових інстанцій, склад суду при відправленні правосуддя тощо на основі конституційних засад судоустрою і судочинства визначаються виключно законом згідно з п. 14 ч. ст. 92 Конституції України [4].

Наразі в Україні триває судова реформа та реформа суміжних правових інститутів, яка покликана підвищити рівень ефективності правосуддя та забезпечити фізичним та юридичним особам дієвий захист прав та інтересів в суді. Так, 02.06.2016 року Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [5] та Закон України «Про судоустрій і статус судів» [6], які набрали чинності 30.09.2016 року.

Законом України «Про судоустрій і статус судів» запроваджено перехід до триланкової системи судів, а саме ст. 17 зазначеного закону визначається, що систему судоустрою складають: місцеві суди, апеляційні суди, Верховний Суд, а для розгляду окремих категорій справ діють вищі спеціалізовані суди [6].

Звертаючись до питання структурування судової системи щодо захисту цивільних прав відповідно до системи судоустрою, чинного в Україні, слід також відзначити, що Цивільним процесуальним кодексом України (надалі – ЦПК України) передбачена можливість передачі спору на розгляд третейського та іноземного судів, а також визначено, що в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої та апеляційної інстанції з розгляду окремих категорій справ, якими є Вищий суд з питань інтелектуальної власності та Вищий антикорупційний суд. Зокрема, справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави розглядаються Вищим антикорупційним судом, а справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави в апеляційному порядку

переглядаються Апеляційною палатою Вищого антикорупційного суду [7].

Що стосується Вищого суду з питань інтелектуальної власності, то перш за все, слід зазначити, що справи з питань інтелектуальної власності розглядаються судами різних юрисдикцій, а це призводить до неоднакового застосування одних і тих самих норм законодавства, спираючись на які, органами державної влади врегульовуються відносини, що складаються у сфері інтелектуальної власності. Адже право інтелектуальної власності структурно є складовою цивільного права, і за своєю правовою природою права інтелектуальної власності є цивільними. У свою чергу, саме ст. 20 Господарського процесуального кодексу України визначається юрисдикція Вищого суду з питань інтелектуальної власності щодо захисту прав інтелектуальної власності. Але не є вирішеним питання ведення процесу, а саме за правилами якого процесуального кодексу мають розглядатися справи з інтелектуальної власності – Господарського процесуального кодексу України чи ЦПК України. Ані Закон України «Про судоустрій та статус судів», ані чинні процесуальні кодекси не надають відповіді, яким саме процесуальним кодексом має керуватись Вищий суд з питань інтелектуальної власності. Опосередковано, а саме через ст. 37 Закону України «Про судоустрій і статус судів» вбачається, що: у Касаційному господарському суді обов'язково створюються окремі палати для розгляду справ про захист прав інтелектуальної власності; одночасно, в Касаційному адміністративному суді – податків, зборів та інших обов'язкових платежів; про Касаційний цивільний суд – взагалі не визначено нічого щодо категорії справ про захист прав інтелектуальної власності. Крім того, у Законі України «Про судоустрій і статус судів» чітко не визначено, який саме суд має переглядати рішення Вищого суду з питань інтелектуальної власності як суд апеляційної інстанції, або суд касаційної інстанції, вирішення даного питання віднесено до процесуального законодавства [6; 8].

Таким чином, створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності слід розглядати не тільки як невід'ємну і важливу складову частину сучасної судової реформи, а й як визначальний крок на шляху до вдосконалення функціонування судової системи загалом і системи захисту прав інтелектуальної власності. Незважаючи на те, що ідея формування такого суду в Україні активно обговорюється останні кілька років, серед науковців і фахівців-практиків немає одностайності. Одні експерти вважають, що Вищий суд з питань інтелектуальної власності залежно від його складу навряд чи зможе щось істотно змінити, інші ж переконані, що такий крок має чимало позитивних моментів. Зокрема, спеціалізовані суди з інтелектуальної власності успішно функціонують у багатьох

зарубіжних країнах із потужним інтелектуальним потенціалом, наприклад, Федеративна Республіка Німеччина, Франція, Швейцарія, Велика Британія, Фінляндія, Ірландія, Австрія тощо, і це позитивно впливає на якість і строки розгляду справ цієї категорії, а також створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності може позитивним чином сприяти уникненню різної правозастосовної практики й уніфікувати судову практику [9].

Слід також зазначити, що у ч. 3 ст. 129 Конституції України закріплено основні засади судочинства, які є конституційними гарантіями права на судовий захист, зокрема шляхом «забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення» [2;10]. Крім того, Конституційний Суд України визначає, що системний аналіз положень ч. 1, 2, 3 ст. 125 та п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України засвідчує, що побудова системи судів загальної юрисдикції узгоджується зі стадіями судочинства та відповідними формами провадження [4].

Перехід до триланкової судової системи та утворення нового Верховного Суду як єдиного в державі суду касаційної інстанції є чи не найголовнішою новелою конституційного та судової реформи законодавства [11].

Детально порядок судового захисту цивільних прав регламентовано ЦПК України, який і визначає юрисдикцію та повноваження загальних судів щодо цивільних спорів та встановлює порядок здійснення цивільного судочинства. Зокрема ч. 1 ст. 2 ЦПК України визначено, що «завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави». Слід також зазначити, що відповідно до ЦПК України суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства, у порядку наказного, позовного провадження (загального або спрощеного) та окремого провадження [7].

Статтями 23–25 ЦПК України передбачено, що справи із захисту цивільних прав розглядаються місцевими судами як судами першої інстанції, апеляційними – як судами апеляційної та в окремих випадках першої інстанції, а також Верховний Суд переглядає у касаційному порядку судові рішення, ухвалені судами першої та апеляційної інстанцій, а також в апеляційному порядку судові рішення апеляційних судів, ухвалені ними як судами першої інстанції [7].

Ці положення корелюються із змістом ст. 36 Закону України «Про судову реформу і статус суддів»,

зокрема у тому, що Верховний Суд є найвищим судом у системі судової України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом, та здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суд першої або апеляційної інстанції, в порядку, встановленому процесуальним законом [6].

Крім того, відповідно до ст. 37 Закону України «Про судову реформу і статус суддів», у складі Верховного Суду діє, зокрема, Касаційний цивільний суд, поряд з Касаційним адміністративним, Касаційним господарським, Касаційним кримінальним судами та Великою Палатою Верховного Суду. Також зазначається, що до складу кожного касаційного суду входять судді відповідної спеціалізації; у кожному з них утворюються судові палати з розгляду окремих категорій справ з урахуванням спеціалізації суддів [6].

Як зазначає суддя Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду В. Крат, спеціалізація повинна сприяти єдності судової практики в аспекті підвищення та збереження довіри суспільства до судової влади, а також в аспекті прогнозованості судової практики, тобто подібні справи мають вирішуватися однаково. Таким чином, єдність судової практики забезпечує прогнозованість судових рішень у подібних справах, а оперативність розгляду справ, прогнозованість судової практики (як елемент її єдності) дозволить швидко розглядати спори. Навпаки, різне застосування правових норм у подібних фактичних ситуаціях шкодить правовій визначеності [12].

Таким чином, забезпечення єдності судової практики – це певний процес, результативність якого досягається застосуванням певних механізмів.

Ці механізми можна поділити на процесуальні (спеціалізація серед суддів, розгляд справи палатою, об'єднаною палатою чи Великою палатою та позапроцесуальні) та позапроцесуальні (узагальнення судової практики за категоріями спорів; висновки щодо застосування норм права (матеріального та процесуального); повідомлення стосовно типових справ; обмін досвідом, участь у дискусіях, обговореннях правових проблем) [12].

Слід зазначити, що законодавець певною мірою вибірково підійшов до визначення спеціалізації суддів на касаційному рівні, встановивши у ст. 37 Закону України «Про судову реформу і статус суддів», які окремі палати обов'язково створюються у Касаційному адміністративному суді та Касаційному господарському суді, а щодо інших палат у касаційних судах, то вони створюються за рішенням зборів суддів касаційного суду [6].

У контексті спеціалізації суддів у цілому справедливим буде твердження про те, що розгляд

певної категорії спорів у межах однієї колегії суддів (палати) вочевидь призводить до зменшення ймовірності судової помилки та сприяє єдності практики. І навпаки: що більше різних категорій справ розглядатиметься різними колегіями, то більша ймовірність неоднакового застосування закону. На думку В. Крата, для підвищення ролі Верховного Суду у судовій системі України потрібно задуматися над запровадженням спеціалізації в Касаційному цивільному суді. Така необхідність зумовлена мінімум двома факторами: кількістю справ, які перебувають на розгляді та відмінністю категорій спорів, які розглядають цивільні суди (цивільні, трудові, сімейні, житлові). Слід погодитися, що спеціалізація суддів у Касаційний цивільний суд не лише дозволить підвищити оперативність розгляду, якість судових рішень та забезпечити однаковість застосування закону, але й буде орієнтиром для юридичної спільноти. Адже можна буде проаналізувати практику не всього суду касаційної інстанції у пошуках релевантного висновку щодо застосування тієї чи іншої норми, а конкретної судової колегії чи палати відповідної спеціалізації. Для судді та колегії суддів набагато зручніше розглядати справи однієї спеціалізації, напружувати у цій сфері висновки щодо застосування відповідних норм права, а не «перемикатися» постійно з однієї сфери на іншу. Тому очевидним є те, що спеціалізація допомогла б оперативніше розглядати справи [12].

Щодо інституційного влаштування суду касаційної інстанції, то слід зазначити, що його очолює голова, який представляє касаційний суд перед органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами з питань діяльності цього суду. У разі відсутності голови касаційного суду його адміністративні повноваження здійснює один із заступників голови касаційного суду за визначенням голови касаційного суду, за відсутності такого визначення – заступник голови касаційного суду, який має більший стаж роботи на посаді судді, а в разі відсутності заступника голови касаційного суду – суддя цього суду, який має більший стаж роботи на посаді судді. Заступник голови касаційного суду обирається зборами суддів касаційного суду [6].

Персональний склад судових палат та кількість суддів у судових палатах визначаються зборами суддів відповідного касаційного суду, а очолює судову палату секретар судової палати, який організовує роботу відповідної судової палати та головує на її засіданнях. У разі відсутності секретаря судової палати його обов'язки виконує суддя палати, який має найбільший стаж роботи на посаді судді відповідного касаційного суду. Судові палати касаційного суду: здійснюють правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом; аналізують судову статистику та вивчають судову

практику; здійснюють інші повноваження, визначені законом [6].

Ст. 403, 404 ЦПК України передбачено порядок та підстави передачі справи на розгляд й Великої Палати Верховного Суду, яка є постійно діючим колегіальним органом Верховного Суду, до складу якого входить двадцять один суддя Верховного Суду, та яка у визначених законом випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права. Судді Верховного Суду обираються до Великої Палати зборами суддів відповідних касаційних судів з числа суддів таких касаційних судів. До складу Великої Палати Верховного Суду також входить Голова Верховного Суду за посадою. Суддя Верховного Суду, обраний до Великої Палати, а також Голова Верховного Суду не здійснюють правосуддя у відповідному касаційному суді. Суддя Верховного Суду, обраний до Великої Палати, не може бути обраний на будь-які адміністративні посади, окрім посади Секретаря Великої Палати Верховного Суду, який організовує роботу Великої Палати і головує на її пленарних засіданнях [6].

Характеризуючи ключові особливості інституційного влаштування суду касаційної інстанції та вплив такого структурування на ефективність захисту цивільних прав, слід також відзначити, що процес судового реформування України, що почався з 2014 року, триває. Не можна залишити поза увагою й той факт, що у Рішенні Конституційного суду № 2-р/2020 від 18 лютого 2020 року № 2-р/2020 визнано неконституційними законодавчі приписи щодо ліквідації Верховного Суду України, конституційний статус якого, як констатував Суд, залишався незмінним після його перейменування на конституційному рівні у Верховний Суд [13; 14]. Конституційний Суд України справедливо зазначає, що Верховний Суд взагалі не зазнавав жодних конституційних змін, зокрема у зв'язку з його статусом «найвищого судового органу у системі судів загальної юрисдикції» та «найвищого суду в системі судуострою України». Відповідно до позиції Конституційного Суду України вилучення слова «Україна» зі словесної конструкції «Верховний Суд України» не вплинуло на конституційний статус цього органу державної влади [15].

Також Конституційний Суд України засвідчив неконституційність законодавчих положень, які передбачали фактичну диференціацію суддів Верховного Суду України і суддів Верховного Суду, оскільки перші не були переведені до Верховного Суду після згаданого перейменування, хоча їхній статус не змінювався. Таку неконституційність Конституційний Суд України мотивував порушенням конституційних принципів поділу влади, верховенства права, незмінюваності суддів та права на судовий захист. У згаданому рішенні, зокрема, наголошено, що «визначаль-

ною властивістю судової влади в демократичній правовій державі є її самостійність, що означає її інституційну відокремленість від органів законодавчої та виконавчої влади, неприпустимість впливу останніх на виконання суддями їх професійних функцій, у тому числі й у спосіб не обумовленої суспільними прагненнями законодавчої реорганізації, зміни системи судоустрою. Належно виконувати свою конституційну функцію щодо здійснення правосуддя в Україні може лише незалежна, позаполітична судова влада, складовою якої є закріплені Конституцією України суди» [13; 14].

Також Конституційний Суд України акцентував на тому, що «при внесенні змін до Конституції України має бути забезпечений принцип інституційної безперервності, який означає, що органи державної влади, встановлені Основним Законом України, продовжують функціонувати в інтересах Українського народу та реалізовувати свої повноваження, виконувати завдання і функції, визначені у Конституції України, незалежно від цих змін, якщо тільки цими змінами не передбачено істотну (докорінну) зміну їх конституційного статусу, у тому числі їх ліквідацію» [13; 14].

Список використаних джерел:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» (справа про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України», справа № 1-45/2004) № 22-рп/2004 від 24 грудня 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-04#Text>
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами» (справа № 1-40/2010) № 19-рп/2010 від 9 вересня 2010 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-10#Text>
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій України» (справа про Касаційний суд України, справа № 1-38/2003) № 20-рп/2003 від 11 грудня 2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-03#Text>
5. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 року № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>
6. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/conv#n84>
7. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
8. Санін Б. Створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності: питання, які залишилися без відповіді. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=00f6a013-b50b-4444-9de5-a55db8c742ac> ; Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/conv#n84>
9. Ремєскова Ю. О., Цапун Ю. С. Утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності: окремі аспекти. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Випуск 3. С. 137–142. URL: <http://chernvisn.onua.edu.ua/index.php/chern/article/view/248/323>
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням військової частини А 1080 щодо офіційного тлумачення положення пункту 28 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України (справа № 1-25/2011) № 13-рп/2011 від 2 листопада 2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-11#Text>
11. Луспеник Д. Завдання Верховного Суду як суду касаційної інстанції. *Судебно-юридическая газета*. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/130875-zavdannya-verkhovnogo-sudu-yak-sudu-kasatsiyanoi-instantsiyi>
12. Якуша В. Василь Крат: «Довіра суспільства до судової влади втрачається швидко, а здобувається важко». *Закон і Бізнес* : веб-сайт. URL: <https://zib.com.ua/ua/143235.html>
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень пунктів 4, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 17, 20, 22, 23, 25 розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій України» (справа № 1-15/2018 (4086/16)) № 2-р/2020 від 18 лютого 2020 року. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2_p_2020.pdf
14. Городовенко В. Інституційна незалежність судової гілки влади в Україні: конституційно-правовий аспект. Вісник Конституційного суду України. 2021. № 1. С. 81–92. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/gorodovenko_v_instytuciyna_nezalezhnist_sudovoyi_gilky_vlady_v_ukrayini_konstytuciyno-pravovyyu_aspekt_2.pdf
15. Ковачева Д. Висновок щодо рішень Конституційного Суду України № 2-р/2020 і № 4-р/2020. Квітень 2020 року. URL: <https://rm.coe.int/expert-assessment-ccu-ukr/16809e4d99>